

O RUKOPISU LATINSKE GRAMATIKE FRA FRANJE ČORIĆA

Sažetak

U franjevačkome samostanu na Humcu pronađen je nepotpun rukopis latinske gramatike za koju se, prema podacima iz jednoga zapisnika (u aktima kapitula) sa sjednice uprave Provincije (27. 4. 1892.), može ustvrditi da ju je sastavio Franjo Čorić, hercegovački franjevac koji je predavao latinski jezik na Humcu krajem 19. st. Morfologija i sintaksa latinskoga jezika opisane su hrvatskim jezikom. U radu se analizira sadržajna struktura, propituje se gramatičko nazivlje navedenoga rukopisa te se dijelovi sadržaja uspoređuju s latinskim gramatikama bosanskohercegovačkih franjevac 19. st.

Ključne riječi: *rukopisna latinska gramatika; Franjo Čorić; hrvatski jezik; sadržaj; gramatičko nazivlje.*

KATICA KREŠIĆ*

UDK: 09:811.124'36] Čorić F.
811.124'36:09]
272-789.32

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Primljeno: 10. studenoga 2019.

* dr. sc. Katica Krešić, izv. prof., Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, katica.kresic@ff.sum.ba

Uvod

Franjevci Bosne Srebrene sastavljali su gramatike latinskoga, talijanskoga i turskog jezika ne samo za potrebe školovanja svoga pomlatka nego i za pregovaračke i druge različite poslove. Latinski je jezik bio iznimno zastupljen u svećeničkome obrazovanju. Njegova je proširenost u europskome kontekstu bila rezultat utjecaja i prožetosti različitih kultura. Latinske su gramatike utjecale i na povijest europskih jezika. Temeljno i srednje obrazovanje članovi Bosne Srebrene stjecali su u Provinciji, u samostanskim školama, a visoko, teologiju i filozofiju, u inozemstvu. Nakon Bečkoga rata i uspostave mira u Srijemskim Karlovcima (1699.) te oslobođanja Ugarske, Slavonije, Like i Dalmacije od turske vlasti, izborni sabor Bosne Srebrene nastojao je urediti školski sustav za najmlađe franjevce. Da bi se pripremili za nastavak školovanja, morali su obaviti prednovicijatsku pripremu koja se organizirala u jednogodišnjim gramatičkim školama. Tako je Bosna Srebrena već od 1699. godine imala gramatičke škole u Baji i Makarskoj u kojima se trebalo ujednačiti znanje latinskoga jezika koje su kandidati stekli po samostanima. U Provinciji su se osnivale i gramatičke škole u trogodišnjem trajanju.¹ Međutim, rad trogodišnjih gramatičkih škola, onako kako je to bio zamislio provincijal Marko Bulajić², nije bio prihvaćen u Bosni Srebrenoj. Za franjevačke je pripravnike po samostanima bilo organizirano privatno gramatičko obrazovanje. Za tu su se svrhu pisale latinske gramatike, a njihovi su autori uglavnom bili franjevci koji su predavali latinski jezik. Praktični su razlozi zahtijevali da se latinski jezik, osobito u početnim fazama učenja, opisuje, svladava materinskim jezikom. Stoga obično početni dijelovi gramatike imaju više teksta na hrvatskome jeziku, kao Šitovićeve gramatika³, ali ga u sintaktičkome sadržaju, koji se usvajao nakon početne ovladanosti latinskim jezikom, ima znatno manje ili, kao

¹ Vidi Pavao Knezović, „Polivalentnost latinskoga jezika u Bosni i Hercegovini“, *Kroatologija*, 4 (2013.) 1-2, str. 36.

² Marko Bulajić (? – 1718.) bio je franjevac i visoki crkveni dužnosnik. Bio je župnik u Jarčinu u ugarskom Podunavlju (1685. – 1690.), gvardijan u Budimu (1694. – 1696.), tri puta gvardijan u Našicama (1703. – 1705., 1709. – 1712., 1717. – 1718.), generalni vizitator 1711. u Provinciji sv. Ladislava te u Bosni Srebrenoj 1714. god. Zalagao se za zaštitu franjevačkih pastoralnih prava. Godine 1707. zapovjedio je da župnici ne poučavaju djecu samo vjeronauk, nego i odrasle ili da drže katehetske propovijedi. Želio je školovati mlade franjevce u vlastitim visokim školama, pa je osnovao dva filozofska učilišta, u Požezi i Osijeku. Učilišta moralnoga bogoslovlja uspostavio je u Velikoj, Našicama, Zaostrogu, Visokom i na Visovcu 1708. god. Umro je u Našicama 17. veljače 1718. Objavljeno je njegovo djelo *Protectionales litterae*, Venecija, 1709. Usp. Franjo Emanuel Hoško, „Gramatičke škole Bosne Srebrene u Šitovićevo vrijeme“, *Zbornik o Lovri Šitoviću*, Zagreb, 2009., str. 51.

³ Lovro Šitović, *Grammatica Latino- Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris, iuventuti Illyricae studiose accommodata*, Venecija, ¹1713., ²1742., ³1781.

u zasebnoj Marijanovićevoj *sintaksi*⁴, uopće nema teksta na hrvatskome jeziku (osim primjera). Ti su priručnici nasljedovali Alveresov⁵ i Grigelyev⁶ model gramatičkoga sadržaja. Namijenjene su hrvatskim čitateljima. Prema sadržajno-metodološkome obrascu sve takve gramatike imaju zajedničkih karakteristika: predgovor s podacima o namjeni, uzorima, jeziku, autoru, formu pitanja i odgovora, raspored građe, opsežan sadržaj o morfologiji (često prožet sintaktičkim opisima uz pojedine vrste riječi), osam dijelova govorenja prema vrstama riječi (prema latinskome *partes orationis*), usporedne paradigme, dodatke (konverzacijske vježbe, rječnike) i sl. Definicije su se često doslovce prevodile, dijelovi se sadržaja nekritički preuzimali, u kontrastivnim su se opisima nepodudarnosti sustava dvaju jezika rješavale različito, pri prevođenju se zadržavao latinski red riječi, gramatički su se nazivi navodili dvojezično itd. Od starijih je latinskih gramatika u hrvatskome tekstu zamjetno nastojanje da se gramatički pojam imenuje hrvatskim nazivom. Gramatički se opisi hrvatskoga jezika daju posredno. Latinske gramatike bosanskih i hercegovačkih franjevaca, bez obzira na to koliko u njima ima hrvatskoga u opisu latinskoga, važne su za povijest hrvatskoga jezika, hrvatskoga latinizma, standardizaciju hrvatskoga jezika, za hrvatsko gramatičko nazivlje, izgradnju znanstvenoga funkcionalnog stila hrvatskoga jezika. „Nastava latinskoga jezika već je kao takva bitna za izgradnju hrvatskoga književnog jezika i za njegovu standardizaciju jer posreduje gramatičku naobrazbu i jezičnu kulturu te utemeljuje svjestan odnos prema jeziku, pa tako, osobito, i prema hrvatskomu.“⁷

Nakon latinskih gramatika Tome Babića⁸ i Lovre Šitovića koje su objavljene u 18. st., sastavljenih po uzoru na gramatiku portugalskoga autora Emmanuela Alvaresa, bosanski franjevci Stjepan Marijanović, Ambroz Matić, Filip Kunić i Hercegovac Anđeo Kraljević⁹ s istom namjenom sastavljaju latinske gramatike po ugledu na Józsefa Grigelya. U cilju prilagodbe obrazovanju koje je čekalo učenike samostanskih

⁴ Stjepan Marijanović, *Sintaxis linguae latinae iuventuti Provinciae Bosnae Argentinae accomodata*, Venecija, 1823.

⁵ Emmanuel Alvares, *De institutione grammatica libri tres*, Lisabon, 1572.

⁶ József Grigely, *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et annexarum provinciarum*, I-IV., Budim, 1809.

⁷ Radoslav Katičić, „Toma Babić: pisac latinske gramatike i hrvatski jezik“, *Zbornik o Tomi Babiću*, Šibenik – Zagreb, 2002., str. 11.

⁸ Tomo Babić, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accomodata*, Venecija, ¹1712., ²1745.

⁹ Stjepan Marijanović, *Institutiones grammaticae latinae idiomate illyrico propositae ac ad usum iuventutis Provinciae Bosnae Argentinae compilatae ...*, Split, 1822.; Stjepan Marijanović, *Syntaxis linguae latinae iuventuti Provinciae Bosnae Argentinae accomodata*, Venecija 1823.; Ambroz Matić, *Knjizica rucsna s' upravam koristnim, i uveshtbanjem lasnim za mladiche latinski jezik ucseche, u bosanski izgovor sloxena*, Osijek, 1832.; Filip Kunić, *Slovnica jezika latinskog ilirski iztumačena za porabu mladeži bosanske*, Beč, 1857.; Anđeo Kraljević, *Grammatica latino-illyrica*, Rim, 1863.

škola Bosne Srebrene u inozemstvu te radi unaprjeđenja školstva, Stjepan Marijanović sastavio je školsku osnovu *Systema litterarium*¹⁰, odnosno zajednički sustav. Program je sastavljen u cilju ujednačavanja nastavnih sadržaja i kvalitete da bi kandidati bez problema mogli nastaviti školovanje (bogosloviju i filozofiju). „Marijanović je predložio reformu samostanskih škola jer je vidio da učitelji dječaka, prepušteni sami sebi i volji samostanskih poglavara, slabo izobrazavaju povjerene đake, što se posebno jasno opažalo prilikom nastavljanja školovanja u inozemstvu.“¹¹ Na temelju predloženoga sustava obrazovanja latinski se jezik učio prema Marijanovićevim priručnicima, *Institutiones grammaticae* (1822.) i *Syntaxis linguae latinae* (1823.). Nakon Marijanovićevih izdanja uslijedile su nove preradbe: Matićeva (1832.), Kunićeva (1857.) i Kraljevićeva (1863.).¹²

U franjevačkim se samostanima u Bosni i Hercegovini čuvaju i neobjavljene, rukopisne gramatike. U samostanu na Humcu pronađen je rukopis latinske gramatike za koju se dokumentirano može potvrditi da je djelo hercegovačkoga franjevca Franje Čorića¹³ (1846. – 1903.) nastalo u posljednjem desetljeću 19. st.

U ovom se radu analizira sadržajna struktura navedenoga rukopisa, gramatičko nazivlje (morfološko i sintaktičko) te se pojedini dijelovi sadržaja uspoređuju s gramatikama bosanskih i hercegovačkih franjevaca 19. st. koje su prethodile ovom rukopisu.

1. O autorstvu i sadržajnoj strukturi rukopisa

Na Humcu, gdje je fra Franjo predavao latinski jezik, najvjerojatnije se upotrebjavao ovaj priručnik. Da je riječ o fra Franjinu djelu koje se trebalo tiskati nakon

¹⁰ *Systema litterarium pro directione scholarum Provinciae Bosnensis deserviens a quodam litterarum promotore confectum et a patribus eiusdem Provinciae repetitum approbatum atque e praevia facultate superiorum nunc publica luce donatum*, Budim, 1835.

¹¹ Andrija Zirdum, „Osnovna i srednja izobrazba franjevaca Bosne Srebrene od 1882. godine“, *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882 – 1982*, Visoko, 1983., str. 25.

¹² Vidi bilješku br. 9.

¹³ Fra Franjo Čorić rođen je 14. rujna 1846. god. u Gorancima. Školovao se na Humcu i u Rimu. U franjevački je red primljen 1863., a za svećenika zaređen 1869. Djelovao je na Humcu kao kapelan (1874. – 1875.), župnik u Klobuku (1875. – 1876.), kapelan na Širokome Brijegu (1876. – 1879.), Humcu (1879. – 1881.), zatim godinu dana župnik u Rasnu (1881. – 1882.), sedam na Humcu (1887. – 1894.) te četiri godine u Posušju (1894. – 1898.). Na Humcu je predavao vjeronauk, latinski i hrvatski jezik. Umro je 30. listopada 1903. god. na Humcu. Vidi Pavao Knezović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860. – 1945.*, Mostar, 2012., str. 41-43, 48, 49, 64.; Petar Bakula, *Topografsko-historijski šematizam apostolskoga vikarijata i franjevačke misijske kustodije u Hercegovini za godinu Gospodnju 1873.*, Mostar, 2016., str. 174, 330.

pregleda dvaju cenzora, ukazuju podatci iz *Acta capitularia II, f. 85*, odnosno zaključci uprave Provincije koji se nalaze u zapisniku sjednice održane 27. travnja 1892. godine. Odlučeno je da se rukopis objavi nakon što ga pregledaju dva cenzora.¹⁴

Bilježnica nema početnih dijelova, počinje od 33. stranice. Nema predgovora koji bi sigurno dao važnu obavijest o autoru, namjeni, uzorima, autorovu očitovanju o metajeziku i sl. Gotovo četvrtinu rukopisa zauzimaju dodatci: dodatak o rimskim „Calendam Idus i Nonam“ (195-198), dijaloške konverzacijske vježbe: ugodni razgovor među dvojicom učenika: Petrom i Pavlom (199-207), abecedni latinsko-hrvatski rječnik (213-251) te kraći tematski rječnici (251-260). Rukopis nije pripremljen za publiciranje: pojedini se dijelovi sadržaja ponavljaju, neke su ponovljene stranice precrtane, preko dijelova teksta nalijepljen je papir s ispisanim novim sadržajem, vjerojatno drukčijim od prekrivenoga (135, 147), obrojčivanje stranica i poglavlja nije dosljedno (148, 153, 161), iznad riječi su dopisane brojke kojima se ispravlja njihov slijed (36) itd. *Nalijepljenih* mjesta ima u različitim dijelovima rukopisa. Sve su te nesređenosti mogle biti razlogom zašto rukopis nije objavljen.

Građa je podijeljena na morfologiju i sintaksu. Oba su dijela sastavljena od kraćih cjelina s naslovljenim odjeljcima. Morfologija počinje sadržajem o zamjenicama, odnosnim i upitnim, slijedi poglavlje o glagolima te o veznicima, prilozima i usklicama. Vjerojatno su u izuzetome dijelu sadržaja obrađene imenice, pridjevi i dio sadržaja o zamjenicama. Drugi dio gramatike obrađuje sintaksu, i to sintaksu padeža, osobna imena i glagole.

Ovaj je rukopis najvjerojatnije nastao u vrijeme fra Franjina boravka na Humcu kada je predavao latinski i hrvatski jezik (1887. – 1894.).¹⁵ a s obzirom na činjenicu da je tekst trebao biti tiskan 1892. god. (*Acta capitularia II, f. 85*), dosadašnja spominjanja ove gramatike njezin nastanak vezuju upravo za tu godinu.¹⁶ Pisana je potkraj 19. stoljeća pa su slovoпись, hrvatski jezik kojim se opisuje latinski, ali i gramatičko

¹⁴ *Sessio II. antecapitularis die 27 Aprilis 1892. hora 9. matutina praesentibus omnibus patribus venerabilis Discretorii Custodiae ... diversa documenta conventuum ac supplicationes privatorum ad referendum et clausa fuit ... Facta supplicatione R. P. Francisci Ćorić relata ad Grammaticam Latinam ab eo compositam et typis mandandam ordinatum fuit, quod memorata dari debeat duobus idoneis revisoribus revidenda“* (*Acta capitularia II, f. 85*). Usp. Serafin Hrkać – Pavao Knezović, „Latinisti hercegovačke franjevačke provincije“, *Hercegovina franciscana*, 5, 2009., str. 380; Josip Grubeša: *Pouka latinskog jezika u širokobriješkoj gimnaziji do 1945. godine*, doktorska disertacija u rukopisu, Mostar, 2011., str. 116. Na unutarnjoj stranici korica jedne od bilježnica koje su pronađene među fra Franjinim rukopisnim tekstovima na Humcu istim je rukopisom (kao i spomenuti latinski rukopis) napisano ime *Francis Ćorić*.

¹⁵ SK sv. 16. f. 45.

¹⁶ Usp. Luciana Boban, *Latinske gramatike i bosanskohercegovački franjevci*, Mostar, 2017., str. 35 i J. Grubeša, n. dj., str. 116.

nazivlje, mnogo bliži suvremenom jezicnom stanju u odnosu na gramatike Čorićevih prethodnika. Pisana je iekavsko/jekavskom štokavicom, a slovopisni je inventar istovjetan suvremenom s iznimkom pisanja odraza fonema /đ/ dvoslovom *dj* i staroga jata s *ie/je*. Autor je slijedio uobičajenu formu pitanja i odgovora.

Skraćeni morfološki sadržaj strukturiran je na osnovi opisa vrsta riječi u latinskome jeziku.

Sadržaj počinje definicijom odnosnih i upitnih zamjenica. Autor razlikuje navedene vrste zamjenica u definiciji, „... upotrebljavaju se među više osobâ ili stvari. Prvim tražimo koju osobu ili stvar, a odnosna nam pokazuje izmedju istih (osobâ ili stvari) neki odnošaj“ (33). Upitne i odnosne su razvrstane, ali nisu isti oblici u objema skupinama: upitne – *koji, koja, koje, tko, što* i *kojil kojaj koje od dvojice*; odnosne – *koji/kojal/koje, tkogod, kojagod, štogod, koji/kojal/koje mu drago, kakovl kakoval/kakovo i koji/kojal/koje od dvojice*. Primjeri pokazuju da značenje *njekoga odnošaja* modificiraju čestice koje stoje uz neke odnosne zamjenice.

Nakon sklonidbe upitnih *tko* i *što*, odnosne *koji* autor napominje da i druge zamjenice od njih sastavljene imaju istu sklonidbu te da čestice *što* su „sprid, di zad predpostavljene i one dodane jesu neprigibive“ (33). U drugoj su skupini *zaimena narodna* koja se upotrebljavaju kada se želi saznati *podrijetlo* (*našinc, vašinc, čiji*, 35), kada se ukazuje na *narodnost ili gradjanstvo* (*talijanc, rimljanin, hrvat*), a one koje znače umjetnosti naziva *tvornim* (*drvodjelac, zidar*, 35). U skupini *narodnih* spominje imenice nastale od posvojnih zamjenica te prevedenicama *našinc, vašinc* pridružuje i sinonimne izraze *naš zemljak, vaš zemljak*. U svim je vrstama *narodnih zaimena* riječ o imenicama. Narodne zamjenice ne spominju Grigelyevi prerađivači.¹⁷ Neodređene zamjenice i izrazi koji se upotrebljavaju kao neodređene zamjenice pripadaju *sastavljenim zaimenima*. Razvrstava ih s obzirom na položaj riječi uz zamjenicu, odnosno *čestice koja se predpostavlja ili zapostavlja* (35). S obzirom na to da rukopis počinje IV. poglavljem, u kojem se predstavljaju *upitna, odnosna, narodna i sastavljena zaimena*, ne može se točno odrediti Čorićeva podjela zamjenica.

Iako razlikuje *rod prirodni* i *rod slovnički* (Glava VI, „O spolu i rodu“, 36-40), nazive *spol* i *rod* često pogrešno upotrebljava; riječ *spol* je u ovome rukopisu najčešće

¹⁷ Stjepan Marijanović navodi da *zaim* može biti *poglavito, izvodljivo, prinosljivo* i *ukazujuće* (S. Marijanović, *Institutiones ...*, str. 40); Filip Kunić *zaimena* dijeli prema obliku na *jednostavna i sastavljena*, a prema značenju na *osobna, pokazna, odnosna, posjedovna i pitajuća* (F. Kunić, n. dj., str. 39-40); Anđeo Kraljević razlikuje *zaimenke prvobitne, izvedene, pokazujuće, posidne, povratne, prinosljive, sastavljene i zaimenke pitanja* (A. Kraljević, n. dj., str. 39-40). Adolfo Veber Tkalčević u *Slovnici latinskoj za male gimnazije* (Zagreb, ³1877.) navodi *zaim* *osobno, pokazno, upitno, odnosno, neopredijeljeno, a među osobnim razlikuje samostavničko, pridavničko te povratno osobno zaim* (A. Veber, n. dj., str. 38).

nadređenica riječi *rod*. Nakon što navodi tri spola u latinskome jeziku (*muški, ženski i srednji*)¹⁸, slijedi upit: „Ima li još koja vrst spolova?“ te odgovor: „Ima rod prirodni i rod slovnički“ (36). Kategoriju je roda Ćorić opsežnije obradio i zauzima više sadržaja u odnosu na starije gramatike koje su mu bile sigurno dostupne (Marijanovićeva, Kunićeva i Kraljevićeva) jer u ovome poglavlju (koje slijedi iza sadržaja o zamjenicama) donosi popise imenica prema gramatičkome rodu.¹⁹ Imenice su prema dočetcima razvrstane po rodovima, a unutar tih skupina značenjski su kategorizirane (imena gradova, rijeka, zemalja, otoka, stabala) . U tim se razvrstavanjima često poziva na sklonidbene tipove imenice, na osnovi čega se može pretpostaviti da su deklinacijski tipovi već obrađeni u izostavljenome, početnom dijelu rukopisa. Najopsežniji se dio morfološkoga sadržaja odnosi na glagole (*Strana druga, Glava I, 40-106*). Definicija zahvaća dvije bitne značajke glagola: semantičku (*pokazuje činjenje ili trpljenje*) i gramatičku (upućuje na gramatičke kategorije: *vrijeme, način, kip, rod, broj*). Istovjetna je Kraljevićevoj prema kojoj glagol „... znači činjenje, oli trpljenje, ravnajući se spregom: vremenâ, načinâ, brojevâ, kipovâ i rodovâ“ (41).²⁰ Dok je kod Marijanovića i Kraljevića *rič dvojstruka, kipljiva i nekipljiva*, Kunić prema obliku i znamenovanju izdvaja četiri vrste, *čineće, terpeće, sriednje i odložne*, Ćorićeva se *dvojstrukost* glagola odnosi na aktivni i pasivni lik, odnosno *tvorni i trpni*. Stariji su gramatičari glagole razvrstavali na različite načine: prema značenju, načinu radnje, prema kategorijama načina ili stanja. Ćorićeva se podjela glagola odnosi na četiri vrste: *pomoćne, tvorne, prelazne i odložne*. Glagolskih je vremena šest (*sadašnje, prošlo trajno, prošlo, prošlo dovršeno i vrijeme buduće*), ali ih navodi pet, bez futura II. Sprezanje se, odnosno *sprega*, određuje kao i u suvremenim gramatikama, „izmjena jednoga glagola, po brojevima, kipovima, i načinima“ (42). Iza promjene glagola *biti* kroz lica i vremena, slijede dvojezične paradigme s obzirom na glagolska vremena u okviru glagolskih načina prema vrsti, konjugacijama latinskih glagola (46-63). Ćorić u istome kontekstu pojašnjava da particip hrvatski slovničari nazivaju „dionstvo i glagolni pridavnik kao što i jest“. Time nas obavještava da je poznao latinske gramatike hrvatskih autora.²¹

¹⁸ Za srednji rod Marijanović spominje *niednodrugo pleme* (3), Ambroz Matić *neutro* (43, 44, 45 ...), Kunić *sriednji t. j. ni jedno ni drugo* (8), a Kraljević *sriednje pleme* (3).

¹⁹ Podjelu imenica prema kategoriji roda s obzirom na završetke i značenjske skupine vrlo je opsežno predočio Ambroz Matić u svojoj gramatici (A. Matić, n. dj., str. 55-100).

²⁰ Marijanoviću je *rič* „ona strana govorenja, koja pod istinitim vrimenom zlamenuje činjenje *actionem*, tarpljenje *passionem*, il bitje *esse* ...“ (S. Marijanović, *Institutiones* ..., str. 47); Kuniću *glagolj* pokazuje „da njeka osoba ili stvar štogod radi ili tērpi, i pokazuje ujedno vrijeme, kad to biva“ (F. Kunić, n. dj., str. 143). Kraljević definira glagol: „Rič jest oni dio govorenja, koji zlamenuje činjenje, oli trpljenje po sprezanju vrimenah, načinah, kipovah, i brojevah“ (A. Kraljević, n. dj., str. 46).

²¹ Vidi J. Grubeša, n. dj., str. 151-153.

Preostali su *djelovi govorenja*, nepromjenjive riječi, određeni i oprimjereni u IX. glavi rukopisa naslovljenoj: „O česticah, veznicah, prislovih i uzkljicah“ (109).

Veznike smješta na prvo mjesto iza glagola, a definira ih kao nesklonjivu „čest govora koja se medju druge stavlja da ih veže da postane govor razumniji u izrekam podrednim s glavnimi“ (109). U navedenoj se definiciji prepoznaje sintaktička osobitost veznika. I podjela je veznika na tragu sintaktičke definicije. Za razliku od Marijanovića (117-118) i Kunića (98) koji navode po šest vrsta veznika, Kraljevića koji ih dijeli prema značenju (sedam vrsta) i položaju (tri vrste) (132-133), Čorićeva se podjela zasniva na zavisno/nezavisnome odnosu, pa razlikuje *usporedne* (*spojni, razstavni, suprotni, uzročni i zaključni*) i *podredne* (*dopusni, izporedljivi, pogodbeni, namjerni, vriemeni, mjesta, načina*).

Prilog naziva *prislovima*, a određuje ih kao „dio govorenja kraći s kojim se jasnost riečma daje i skraćuje“ (110-111), dakle uobičajeno je naglašeno važno gramatičko obilježje kojim prilog modificira značenje glagola, pobliže ga određuje. Među primjerima se ne pojavljuju, a ni u definiciji se ne spominju, prilozi uz pridjeve. Detaljno je oprimjerio vrste priloga, posebice mjesta i vremena. Tvorba je priloga predočena i u XI. glavi: „Odakle se načinjaju prislovi“ (116). Nakon navođenja riječi od kojih se tvore prilozi, kratko poglavlje završava „Upravom“ o stupnjevanju priloga nastalih od pridjeva i participa. Morfološki dio gramatike završava kratkim sadržajem o uzvicima, a u definiciji se uzvika ograničava na značenjskoj posebnosti navedenih „česti govora, s kojim se potkazuju različita ganuća srca“ (117), te prema tomu razlikuje devet vrsta uzvika: *veselja, tuge, smija, čuda, srditosti i preziranja, zvanja, želje i mržnje*. Na isti je način uzvike definirao i Kraljević, ali je njegov popis vrsta duži jer dodaje i usklike *nagovaranja, nenade, ruganja i pritnje* (133, 134). Uzvici su se u gramatikama hrvatskih autora koje su prethodile ovom rukopisu uglavnom definirali na osnovi značenja, tj. kao riječi kojima se izražavaju duševna stanja.

U ovom rukopisu autor u *nadometku* na kraju poglavlja dodaje da se druge riječi mogu naći u ulozi uzvika, ali ne samo druge vrste riječi (kao što navodi Kunić, 104) nego i izrazi „neznabožnih zakletava, prokletstva“ (118).

Druga strana gramatike obrađuje latinsku sintaksu (119-195). Na početku poglavlja sintaksa je određena kao „nauk, koji nas uči uredno i skladno u izreke slagati osam dielova govora, napomenutih u prvoj strani slovnice“ (119). Razvidno je da autor u definiciju, pa onda i u sintaktički sadržaj koji slijedi, uvrštava izreku, rečenicu. Sintaksu dijeli na prostu, koja slijedi pravila latinske gramatike, i urešenu, koja

odstupa od tih pravila, slijedi ljepši izgovor starih učenjaka i izostavlja ono što je zališno, odnosno „ispušta koju rječ koja se lasno podrazumjeva“ (119)²².

Prvi se sintaktički sadržaj odnosi na padeže. Stariji gramatičari koje prema sadržajnoj istovjetnosti ili sličnosti dovodimo u vezu s Ćorićevom gramatikom nemaju zasebne cjeline o sintaksi padeža.

Posebno kroz pet cjelina obrađuje pet padeža. Nominativ u funkciji imenskoga predikata Ćorić određuje u službi objekta. Razlikuje subjektivni i objektivni genitiv. U prvoj skupini izdvaja *posjedovni, uzročni, odredbeni, dielni, genitiv količine, ciene i kakvoće*, a u drugoj *objektivni, genitiv uz više samostavnika, genitiv uz više pridavnika, genitiv gl. pridjeva sadašnjosti i genitiv uz glagole sudbenoga postupka* (121-122). Nakon padežnoga pitanja i osnovnoga značenja dativa, što nije navedeno u morfologiji, određuje položaj dativa s obzirom na njegovu vrstu te izdvaja deset situacija, odnosno pravila o sintaktičkome mjestu dativa. Situacije u kojima dativ stoji uz glagole određuje prema njegovu značenju kao padeža „koji ukazuje na osobu ili stvar kojoj se što daje“. Akuzativ se promatra na temelju položaja uz glagole koji zahtijevaju akuzativ *vanjskoga* ili *nutarnjega predmeta* te pojašnjava upotrebu dvaju akuzativa u rečenici. U sintaktičkome poglavlju Ćorić prijedloge, odnosno *priricke* ili *predloge*, razmatra s obzirom na njihovo mjesto uz padeže, uz akuzativ, ablativ i one koji stoje ispred obaju navedenih padeža, slično kao što i Marijanović u svome priručniku *Sintaxis linguae latinae* (148-153) opisuje značenja pojedinih prijedložno-padežnih sveza. Kraljević u svojoj gramatici o prijedlozima govori opširnije od Marijanovića i Ćorića jer ih obrađuje u zasebnim odjeljcima uz svaki padež (120-122). U sintaktičkim opisima Ćorićevih suvremenika i starijih autora ne nalazimo sustavno analiziranu rečenicu kao sintaktičku jedinicu. U okviru opisa nekoga dijela morfološkoga sadržaja ili neke vrste riječi u sintaksi se spominju pojedine vrste rečenica kao, primjerice, kod Marijanovića u poglavlju o sintaksi glagola, glagolskih imena, veznika (Marijanović, 1823: 17-18) ili u Kraljevićevoj gramatici kroz pravila o slaganju vremena i načina (281-310) i sl. Ni Ćorić se ne udaljuje od takva metodološkoga postupka. Pojedine zavisne rečenice spominje i djelomice objašnjava pri određenju veznika i upotrebe glagolskih načina.

Značajke upotrebe pojedinih imenica, pridjeva i zamjenica ukratko Ćorić predstavlja u poglavlju „O porabi osobnih imena“ (153-161), što također ne nalazimo ni u Marijanovića ni u Kraljevića.

²² Poglavlja i odjelci u drugome (sintaktičkome) dijelu nisu obilježena sustavno, odgovarajućim slijedom: prvo poglavlje (o padežima, prijedlozima, upotrebi osobnih imena) nije posebno označeno ni obrojčeno dok je sintaktički sadržaj obilježen kao drugi dio skladnje. Dijelovi na str. 148 i 153 nisu označeni (*Glava*), a nadalje oznake počinju od broja jedan (162).

U navedenu se odjeljku spominju *pridavnici kao samostavnici* za označavanje vrste ljudi, staleža (*siromasi, bogataši*) ili kakve pojmovne stvari/pojave (*dobrota*) te upotreba imenica koje označavaju životnu dob (*Katon kao starac učio je grčku književnost*, 154) ili vrijeme nekoga događaja (za *Numina vladanja*, 154). U sintaktičkome sadržaju o zamjenicama autor se zadržao na upotrebi povratne zamjenice, odnosno povratne i posvojne s obzirom na to odnosi li se na isti subjekt, te značenju i upotrebi pokaznih zamjenica. Objašnjava i nastanak priloga od pokaznih zamjenica.

Drugi dio skladnje obrađuje glagole i počinje podjelom na tvorne i trpne, a zatim se zadržava na upotrebi svršenih i nesvršenih glagola s obzirom na vremena. Autor je tumačio one gramatičke pojave koje su važne za razumijevanje sintaktičke strukture latinskoga jezika, npr. slaganje vremena, upotrebu načina i sl., ali je ipak dotaknuo i rečenicu upućujući na zavisni i nezavisni odnos, glavnu izreku te nekoliko vrsta zavisnih rečenica (uzročne, posljedične, uvjetne, namjerne).

Upotreba i značenje veznoga načina opisani su u zasebnome poglavlju (*Glava III.*, str. 162). Slično Veberu²³ Čorić pronalazi šest vrsta veznoga načina: *moćnosti, željni, bodrenja, nagovora, dvojbeni i dopustni*. U poglavlju „O veznom načinu uvjetnih izreka“ (167) definira uvjetnu rečenicu: „Uvjetna se izreka zove ona, koja je sastavljena od glavne i ovisne, te gdje ova ob onoj zavisi“ (167). Ovakvo se određenje može odnositi na svaku zavisnu rečenicu, podrazumijeva općenito zavisni odnos. Primjeri koji slijede i određivanje vremena koje može stajati u uvjetnoj u odnosu na glavnu rečenicu: „U uvjetnih izreka stoji prošlost trajna mjesto sadašnjosti, a mjesto prošlosti svršene pluskvamperfektna prošlost. Da nije bilo staraca, nebi ni gradova bilo“ (167), kao i objašnjenje iz *Opazke* (167), upućuju na uvjetnu rečenicu.

Ne ukazuje često na razlike između hrvatske i latinske sintakse. Obično kontrastivno spominje dva jezika u poglavlju o sintaksi pojedinih padeža, odnosno o prijevodu nekih vrsta padeža i prijedložno-padežnih izraza: *genitiva posjedovnog* (122), *posjedovnoga genitiva s infinitivom* (122), *dijelnoga genitiva* (123), *dativa osobe* (132) itd.

Ovaj rukopis završava dodatcima: „Calendam Idus i Nonam“ (195-198), konverzacijskim vježbama dijaloškoga obliku (199-207), rječnikom (213-249) i kraćim tematskim rječnicima (250-261). Svojevrsne konceptualne rječnike nalazimo u Marijanovićevoj (1823: 266-276) i Kraljevićevoj gramatici (1863: 373-381).

²³ Usp. Adolf Veber, *Slovnica latinska za male gimnazije*, Zagreb, 1877., str. 161.

2. Slovoapis i gramatičko nazivlje

Ćorić je jedino fonem /đ/ i odraze staroga jata u ovome rukopisu bilježio drukčije u odnosu na njihove današnje odraze. Fonem /đ/ bilježi dvoslovom *dj* (*gradjanstvo, medju, neodredjeni*), a na mjestu staroga jata nalazimo zamjene *ielje*. Kad je u pitanju zamjena jata, obično ne razlikuje kvantitetu sloga pa susrećemo *sliedi, ciena, vriednost*, ali i *zabtjevaju, podrazumjeva, liepši* itd.

Dosadašnje analize hrvatskih gramatika koje su nastale prije Ćorićeve, pokazale su, u manjoj ili većoj mjeri, tradiciju ugledanja na prethodnike u rasporedu građe, metodologiji, primjerima, definicijama i nazivlju.²⁴ Budući da nije bilo čvrstih ustaljenih rješenja te s obzirom na standardizacijske procese hrvatskoga jezika, mnogi su uz preuzeta tradicionalna rješenja, osobito kad je nazivlje u pitanju, unosili i vlastita. Potkraj 19. st. u BiH, ponajviše kroz udžbeničku literaturu, a zatim i s *Gramatikom bosanskoga jezika* (1890.) koja je službeno promovirala normu hrvatskih vukovaca, ulazilo je i zaživljavalo gramatičko nazivlje drukčije od onoga koje susrećemo u franjevačkim gramatikama nastalima do kraja 19. st.

U gramatičkome su Ćorićevu nazivlju česti primjeri koji su bili u upotrebi u gramatikama njegovih prethodnika, Marijanovića, Vebera, Kraljevića, ali i novi, oni koji su danas dijelom suvremenoga nazivlja kao što su komparativ, stupnjevanje, suglasnik, rod, glagol, padež, atribut, nazivi padeža, pomoćni glagol, prijelazni glagol i sl. Pojava sinonimnih parova u nazivlju nije novina u onodobnim, ali i starijim, gramatičkim priručnicima. U ovoj se gramatici javljaju parovi koji sadrže suvremeni i stariji²⁵ naziv: *glagol : rieč, rod : pleme, nominativ : 1. padež, jednina : jednobrojni/ jednobroj, množina : višebrojni/višebroj* itd. Brojni su i sinonimni parovi u kojima je jedan naziv stranoga podrijetla: *glagolski način : modus, spol slovnički : gramaticale genus, glagol odložni : deponentia, manjkavi glagoli : verba defectiva, 1. padež : nominativus, narešena skladnja : figurata, dionstvo/dionik : participio*. Neki se strani nazivi ponavljaju bez hrvatskih istovrijednica, npr. *subiectum, obiectum* itd.

²⁴ U 19. su stoljeću izvan bosanskohercegovačkoga prostora nastale brojne gramatike koje su hrvatski jezik predstavljale u kontrastivnome odnosu s drugim jezikom. Bosanski i hercegovački franjevci koji su sastavljali istovrsne priručnike, osim *domaćih* uzora (članova Bosne Srebrenje), u svome su se radu ugledali i na druge autore. Filip Kunić u predgovoru svoje gramatike poziva se na Antuna Mažuranića i *Temelje ilirskoga i latinskoga jezika za početnike* (Zagreb, 1839.), A. V. Tkalčevića i *Latinsku slovniciu za niže gimnazije* (Beč, 1853.), Józsefa Grigelya i Stjepana Marijanovića (F. Kunić, n. dj., str. III.).

²⁵ Pod *starijim* podrazumijevamo nazive koji se pojavljuju kod starijih hrvatskih gramatičara, prije svega onih na koje se Ćorić mogao ugledati, odakle ih je mogao preuzeti (S. Marijanović, A. Matić, F. Kunić, A. Kraljević, A. Veber i dr.).

Dvočlani nazivi s atributnim sintagmama češće imaju atribut ispred imenice, za razliku od starijih tekstova u kojima je obično u postpoziciji: *prosta skladnja, odložni glagoli, manjkavi glagoli, nepravilni glagoli, trpni način, samostavnički pridavnici, vezni način, pokazni način, trpno dionstvo, glagolska sprega, glagolski pridavnik*. Padeži se pri prvome navođenju označavaju brojevima: 1. *padež*, 2. *padež* itd., a u preostalom tekstu novim nazivima, nominativ, genitiv... Pri označavanju vremena, odnosno glagolskih oblika, prednost daje domaćim nazivima: *sadašnje* (prezent), *prošlo trajno* (imperpekt), *prošlo svršeno* (perfekt), *prošlo dovršeno* (pluskvamperfekt), *vrieme buduće* (futur I.). Pojedini se gramatički nazivi ne odnose na hrvatski gramatički sustav (*supinum, gerundium/gerundij* i sl.).

Budući da se Ćorić bavio morfološkim i sintaktičkim opisom latinskoga jezika, nazivi se u ovoj gramatici upravo i odnose na ove dvije razine. Nazivi su svojevrsna dopuna gramatičkim definicijama, često su današnjim čitateljima razumljivi tek nakon pročitanih primjera ili objašnjenja.

Slijedi abecedni popis gramatičkih naziva koje je Franjo Ćorić upotrebljavao u svojoj bilježnici. Da bi Ćorićev popis gramatičkoga nazivlja bio potpun i da bi bilo razvidno u kojoj su mjeri prisutni *novi* nazivi u gramatici koja je pisana na kraju 19. st., u nizu su navedeni i općepoznati nazivi, oni koji su danas u upotrebi. Takvi se primjeri zbog poznatosti navode samostalno:

<i>atribut</i>	<i>način neodređeni</i> – infinitiv
<i>broj</i>	<i>namierna izreka</i> – namjerna rečenica
<i>dionik</i> – particip	<i>neosobni glagol</i> – bezlični glagol
<i>dionstvo</i> – particip	<i>obiectum</i> – objekt
<i>dionstvo prošlosti</i> – glagolski prilog prošli	<i>odložni glagol</i> – deponentni glagol
<i>dionstvo sadašnje</i> – glagolski prilog sadašnji	<i>ovisna izreka</i> – zavisna rečenica
<i>glagol</i>	<i>padež</i> – padež
<i>glagolni pridavnik</i> – glagolski pridjev	1. <i>padež</i> – nominativ
<i>glagolska sprega</i> – sprezanje, konjugacija	2. <i>padež</i> – genitiv
<i>glavna izreka</i> – glavna rečenica	3. <i>padež</i> – dativ
<i>ime</i> – imenica	4. <i>padež</i> – akuzativ
<i>izreka podredna</i> – zavisna rečenica	5. <i>padež</i> – vokativ
<i>kip</i> – lice	6. <i>padež</i> – ablativ
<i>lik tvorni</i> – aktiv	<i>pleme</i> – rod
	<i>pokazni način</i> – indikativ
	<i>posliedična izreka</i> – posljedična rečenica

<i>predmet</i> – objekt	<i>vrieme buduće</i> – futur I.
<i>preterit</i> – perfekt	<i>predlog</i> – prijedlog
<i>prosta izreka</i> – jednostavna rečenica	<i>priričak</i> – prijedlog
<i>prošlo dovršeno</i> – pluskvamperfekt	<i>prislov</i> – prilog
<i>prošlo svršeno</i> – perfekt	<i>podmet</i> – subjekt
<i>prošlo trajno</i> – imperfekt	<i>uskljik</i> – uzvik
<i>rieč</i> – glagol	<i>veznici</i>
<i>rod</i>	<i>usporedni</i> – veznici nezavisnih rečenica
<i>samoglas</i> – samoglasnik	<i>spojni</i> – sastavni
<i>samostavnički pridavnik</i> – pridjev	<i>razstavni</i> – rastavni
<i>samostavnik</i> – imenica, supstantiv	<i>suprotivni</i> – suprotni
<i>sastavljena izreka</i> – složena rečenica	<i>uzročni</i>
<i>sklanja</i> – skladnja, sintaksa	<i>zaključni</i>
<i>slovka</i> – slog	<i>podredni</i> – veznici zavisnih rečenica
<i>slovnica</i> – gramatika	<i>dopustni</i> – dopusni
<i>smecući glagol</i> – deponentni glagol	<i>izporedljivi</i> – poredbeni
<i>spol</i> – rod	<i>pogodbeni</i> – uvjetni, pogodbeni
<i>spol slovnički</i> – gramatički rod	<i>namjerni</i>
<i>stupnjevanje</i>	<i>vriemeni</i> – vremenski
<i>subiectum</i> – subjekt	<i>zaimi</i> – zamjenica
<i>suglasnik</i>	<i>zaimi upitno</i> – upitna zamjenica
<i>supinum</i> – supin	<i>odnosno</i> – odnosna zamjenica
<i>trpni lik</i> – pasiv	<i>sastavljeno</i> – složena zamjenica, neodređena
<i>vezni način</i> – konjunktiv	

Zaključak

Nepotpun rukopis latinske gramatike čuva se u franjevačkome samostanu na Humcu (kraj Ljubuškog) gdje je njegov autor, hercegovački franjevac Franjo Ćorić (1846. – 1903.) predavao latinski i hrvatski jezik potkraj 19. st.

Rukopis nije bio pripremljen za tisak što pokazuju brojni tehnički nedostatci, sadržajna nedosljednost i nepotpunost: nedostaju početna poglavlja (32 str.), dijelovi se teksta ponavljaju, neke su stranice precrtane, nalijepljeni su ispisani komadi papira preko nekih dijelova teksta itd.

Brojne definicije i podjele pojedinih vrsta, forma pitanja i odgovora, opisi latinskoga gramatičkog sustava hrvatskim jezikom, sintaktički pristup morfološkim sadržajima (veznici), sadržaj dodataka na kraju rukopisa te dio hrvatskoga gramatičkog nazivlja pokazuju da je autor poznao i slijedio starije hrvatske gramatičare, prije svega Stjepana Marijanovića, Filipa Kunića, Anđela Kraljevića, nešto manje Ambroza Matića. U odnosu na svoje prethodnike Čorićev rukopis ima i određenih novina u rasporedu i sadržaju građe: poglavlje o rodu navedeno je iza morfološkoga sadržaja o zamjenicama, od nepromjenjivih vrsta riječi na prvo mjesto stavlja veznike za koje kaže da su poslije glagola najvažnija vrsta riječi, prvi je sintaktički sadržaj posvećen sintaksi padeža, značenju i upotrebi pojedinih prijedložno-padežnih sveza, o rečenici kao sintaktičkoj jedinici ne govori izravno, ali neke vrste rečenica (uzročne, posljedne, uvjetne) definira i oprimjeruje preko veznika i glagolskoga načina. U gramatičkome je nazivlju razvidna pojava primjera koji su redoviti u starijim gramatikama (*većebroj, jednobrojni, rieč /za glagol/, pleme, dionstvo, kip, samostavnik, priričak, pri-slov, 1. padež, 2. padež* itd.), ali i naziva gramatičkih kategorija, vrsta ili oblika koji su dio današnjega hrvatskoga gramatičkog nazivlja (*atribut, glagol, komparativ, lice, rod, stupnjevanje, suglasnik* itd.). Nazivi se odnose na dvije jezične razine koje su opisane u rukopisu, na morfologiju i na sintaksu.

Među primjerima je i nekoliko zavičajnih toponima (*Ljubuški, Mostar*) i etnika (*Hercegovac, Hrvat*).

EksPLICITNO O KONTRASTIVNOME ODNOSU DVAJU JEZIKA Čorić govori samo pri objašnjavanju prijevoda nekih latinskih riječi i oblika na hrvatski jezik.

Budući da je riječ o gramatici koja je ostala u prilično nesređenu i nedovršenu rukopisu, bez početnih stranica, teško je dati potpun uvid u sadržaj i metodologiju: ne znamo koji su sadržaji u izuzetome dijelu morfologije, ima li početni dio rukopisa predgovor koji bi sigurno ponudio korisne podatke o rukopisu. Taj bi sadržaj obogatio i popis Čorićevih gramatičkih naziva.

S obzirom na vrijeme nastanka (tiskanje je odobreno 1892. god.) i autorovo djelovanje na Humcu, može se pretpostaviti da je ovaj tekst poslužio Franji Čoriću kao priprava za nastavu latinskoga jezika.

Oslanjajući se ponajviše u gramatičkim opisima, formom i uglavnom metodološkim postupcima obradbe pojedinih sadržaja na starije latinske gramatike bosansko-hercegovačkih franjevaca, na razini hrvatskoga metajezika i hrvatskoga gramatičkog nazivlja ovaj rukopis, nastao krajem 19. st. u Hercegovini, pokazuje kontinuitet razvoja hrvatske gramatikografije, ali i stanje hrvatskoga jezika i slovoписа u Hercegovini u vrijeme kad se u BiH uspostavljala nova jezična politika i kad su se donosila

brojna deklarativna i normativna pravila, a hrvatska se jezična tradicija još uvijek čuvala u raznovrsnim franjevačkim tekstovima.

LATIN GRAMMAR MANUSCRIPT BY THE FRANCISCAN FRANJO ĆORIĆ

Abstract

An incomplete manuscript of Latin grammar was found in the Franciscan monastery in Humac which, according to the information from one of the records of a Provincial administration session (April 27, 1892), was compiled by Franjo Ćorić, a Herzegovinian Franciscan who taught Latin in Humac in the late 19th century. The morphology and syntax of Latin language were described in Croatian. The paper analyses the content structure, examines the grammatical terminology of the mentioned manuscript, and compares parts of the content to the Latin grammars of Bosnian Franciscans of the 19th century.

Keywords: *Latin grammar manuscript; Franjo Ćorić; Croatian language; content; grammatical terminology.*